

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՓՈՐՁ ՄԸ ԺԶ. ԴԱՐՈՒՆ

(Հատուած մը իմ «ՀՈՒՄ ՄԵՏԱՔՍԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ» գործէս)

«Հում Մետաքսի վաճառականութիւնը եւ Հայերը» երկար (եւ դեռ անտիպ) աշխատութիւնս կազմած ատենս՝ օգտագործեցի կարգ մը աղբիւրներ որոնցմէ մէկուն մէջ Հանդիպեցայ ԺԶ. դարէն վաւերաթուղթերու, անգլիերէն լեզուաւ, ուր ակնարկութիւններ կ'ըլլան Հայ-Վրացական ԺԶ. դարու ազատագրութեան փորձերուն, նոյն ատեն լուելեայն ցոյց տալով պատճառներ որոնք զրգած են Անգլիացիները քաջալերելու նման ձեռնարկներ:

ԺԶ. դարու կիսուն Անգլիացիները փորձեր սկսան ընել թափանցելու համար Կասպեան ծովեզերքի երկիրներուն մէջ, կամաց կամաց տիրանալու համար հնդկական առեւտուրին, նոյն ատեն տիրապետելու համար Կովկասեան Հայաստանի եւ Պարսկաստանի հրապարակներուն: Առեւտուրին ղլխաւոր նիւթերը կը կազմէին համեմեմներ, ներկ, գիտոր, զանազան տեղական հիւսուածեղէններ, ներկանիւթեր եւ մասնաւորապէս հում մետաքս: Տիրանալով այս վաճառահաճ եւ փնտռուած ապրանքներուն՝ զանոնք հայթայթել Եւրոպայի եւ մասնաւորաբար Անգլիոյ, հում վիճակի մէջ: Նոյն ատեն Անգլիացիք նպատակ ունէին գէրսի կոչուած իրենց հիւսուածեղէններուն հրապարակ ստեղծել, եւ այդ հրապարակներուն մեծաքանակ գէրսի հայթայթելով զործ տալ իրենց մանրաններուն եւ մեծաթիւ զործաւորութեան:

Մինչեւ այդ ժամանակ Վենետիկցի վաճառականներ կ'օգտուէին անգլիական հիւսուածեղէններէն, ի փոխարէն Անգլիոյ հայթայթելով պէտք եղած հում նիւթերը Մերձաւոր եւ Հե-

ռաւոր Արեւելքէն բերելով: Վենետիկցիք իրենց զործակալ կամ զործակից Հայերուն հետ թափանցած եւ տիրապետած էին Արեւելքի չուկաներուն, նոյն իսկ ԺԳ. դարէն սկսեալ, այսպէս քաղելով առասպելական շահեր որոնք սակայն Անգլիացւոց նախանձը կը շարժէին:

Վերջապէս տեսնելով հետզհետէ ինկող Վենետիկեան վաճառականութեան անկարութիւնը, այս անգամ Անգլիացիք ԺԶ. դարու կէսերուն սկսան անգլիացի ներկայացուցիչներ զբրկել ուղղակի Հայկական Կովկաս, Պարսկաստան եւ Հնդկաստան, կացութիւնը ուսումնասիրելու եւ իրենց ծաւալման ծրագրին յաջողութեան համար նախափորձեր ընելու նպատակաւ:

Անգլիական կառավարութիւնը իր բոլոր միջոցներով եկաւ օժանդակել ու պաշտպանել այս թափանցման եւ տնտեսական տիրապետման ձեռնարկները: Նիւթական առատաձեռնութեամբ, եւ պետական օրէնքներով ամէն օժանդակութիւն տուաւ իր հպատակներուն որոնք մեաշնորհեալ էին այս երկիրներուն առեւտուրով: Ասկէ զատ անգլիական քաղաքականութիւնը պաշտօնապէս եկաւ այս ձեռնարկներուն միջամուխ ըլլալ իր բոլոր ճշիւ ծանրութեամբ: Պետական ներքին միջոցներուն հետ արտաքին միջոցներու ալ դիմուեցաւ: Դեսպանութիւններ ղրկուեցան Ռուսաստան, Թուրքիա եւ Պարսկաստան: Ստորութիւն չդրուեցաւ միջոցներուն բարոյական արժէքներուն մէջ: Դաւ, սպառնալիք, խարէութիւն, խոստում, զաղտնի համաձայնութիւններ, քծնումներ, շողոքորթութիւն

Եւայլն, բոլորն ալ անխտիր կիրարկուեցան, թէեւ երբեմն շատ վրան-բաց կերպով, սակայն ընդհանրապէս շատ խորունկ չափ ու ձեւով, քողարկուած: Ծախու հանուեցան քրիստոնէական, մարդասիրական սկզբունքներ, կամ խաչը հանուեցան ինչ ինչ շահագիտական նպատակներու համար:

Այս շարժումներուն գլխաւոր ենթականերէն մէկը Հայը եղաւ իր արդար վաստակով շահած նախանձելի դիրքին համար: Նախ Հայերը կրցան կորովով եւ կարողութեամբ պաշտպանել ինքզինքնին եւ ինչ որ իրենց կը պատկանէր, յաջողեցան այս վտանգաւոր, թշնամի մրցակցութիւնը ետ մղել, բոլորովին հանել երկրէն, շրջանէն, հրապարակէն: Ատիկա սակայն սուղի նստաւ իրենց, որովհետեւ ուժասպառ եղան, ժամանակ մը քաջքնցին ինքզինքնին մինչեւ որ փոփոխուող պայմանները դիրենք անկար բրին, պայմաններ որոնք Հայութիւնը այսօրուան ֆիզիքական վիճակին հասցուցին:

Անգլիացիներ 1561ին մտան Կովկասեան Հայաստան, Շամախի, Շիրվանի եւն. կողմերը առեւտուրի՝ մասնաւորապէս հում մետաքսի համար, սակայն հաղիւ քանի մը տարի վերջ սկսան ինքզինքնին անկօր գտնել Հայոց հետ մրցակցելու գործի մէջ: 1569 ապրիլ 28ին անգլիացի ներկայացուցիչ մը Քաղուին (Պարսկաստան) գտնուող եւ Laurence Chapman անուամբ, կը տեղեկագրէր իր մեծերուն. «Հայերուն եւ Վենետիկցիներուն միջեւ ամբողջ առեւտուրը կտրել կարելի չէ»: Վերջապէս շատ ուրիշ նամակներ ասկէ առաջ կամ վերջ գրեթէ նոյն եզրակացութեան կը յանգին, ոմանք առաջարկելով որ Հայերը իրր միջնորդ գործածութիւն, բան մը որուն չի համաձայնիր կեդրոնը, նախընտրելով բոլոր շահերը ինքն իսկ իւրացնել: Սակայն երկրին մէջ գտնուող ներկայացուցիչները կը շարունակեն դանդաղել եւ անկարելիութիւններ ցոյց տալ, նոյն իսկ կան որ յիմարական կը նկատեն հոն մնալ եւ ջանալ մըրցիլ, այլ կը նախընտրեն ծախել ինչ որ ունին եւ հեռանալ այս շուկաներէն, դուշակելով թէ առանց ատոր պիտի կորսնցնեն եղած չեղածը կամ դալիքն ալ, ինչ որ արդարեւ պատահեցաւ: Սակայն դարձեալ կեդրոնը ամէն միջոցով,

նոյն իսկ Կասպից ծովուն վրայ նաւարկութիւն փորձելով եւ նաւ ջուրը իջեցնելով, շարունակեց պայքարիլ, պայքար մը որ միայն ժէ. դարուն ժամանակ մը դադարեցաւ՝ ժէ. դարուն սկիզբը աւելի բուռն կերպով ի յայտ գալու համար:

Անգլիացի գործակալներուն մէջ ամէնէն առաջինը, նաեւ ամէնէն խորամանկը, 1561ին զրկուած Anthony Jenkinson ն է, թէեւ անկէ առաջ 1556ին ան արդէն անգամ մը Պոլսաբա մտած էր իր գործակից R. Chancellor ը Մոսկուա թողելէն վերջ: Ա. ձէնքինսըն որ 1553էն ի վեր Ռուսիա կը գտնուէր, մանրամասն տեղեկագիրներ զրկած էր Անգլիոյ թագուհի Էլիզապէթին Շիրվանի, Շամախի եւ Կովկասեան Հայաստանի մետաքսի գործին մասին:

Ա. ձէնքինսըն անգամ մը Շամախէն անցնելէ վերջ ետ կը դառնայ (1561), այս մասին իր տեղեկագրին մէջ կը գրէ. «Եւ Շամախի մէջ իմ բնակութեանս առեւ, ինծի եկաւ Հայ մը, զըրկուած Վրաստանի թագաւորէն, որ նկարագրեց այդ թագաւորին ողբալի վիճակը, որ փակուած ըլլալով այս երկու վայրազ բռնաւորներուն եւ ահարկու իշխաններուն՝ յիշեալ մեծ Թուրքին եւ Սոֆիին միջեւ, շարունակաբար պատերազմած է անոնց հետ, ցանկալով որ ի սէր Քրիստոսի, եւ որովհետեւ ես ալ քրիստոնեայ էի, յիշեալ Հայուն հետ իրեն միտքարանք մը զրկէի, եւ խորհուրդ տայի իրեն թէ ինչպէս ան կրնայ իր դեսպանները զրկել Ռուսաստանի յիշեալ կայսեր, եւ թէ արդեօք ես իրեն նեցուկ պիտի ըլլամ թէ ոչ, եւ բազմաթիւ ուրիշ խօսքերով փափաքեցաւ որ յայտնեմ իր պէտքերը նոյն կայսեր իմ վերադարձիս, աւելցնելով որ յիշեալ թագաւորը ինծի պիտի գրէր իր նպատակը, բայց տարակուսած էր իր լրարբերն ապահով անցնելուն մասին: Որուն ինքս ալ բերանացի պատասխանեցի, ոչ միայն համոզելով զինքը զրկել իր դեսպանները Ռուսիա, տարակոյս չթողելով որ ան պիտի գտնէ զայն (Ռուսաց կայսրը) շատ պատուալից եւ իրեն օգնելու հակամէտ, այլ նաեւ ես ցուցուցի իր ուղին անոր, թէ յիշեալ թագաւորը (Վրաստանի) գուցէ զրկէ Ձէրքէզներու երկրէն, շնորհիւ բաւեացականութեանը այդ երկրին Դէնէրէք թագաւորին, որուն աղջկան հետ ամուսնացած

էր վերջերս յիշեալ թագաւորը: Եւ այսպէսով ճամբելով յիշեալ Հայք, երկու օր յետոյ եւ զրկեցի Edward Cleark ձեր ծառան Արրաշ քաղաքը, ուր մետաքսի մեծագոյն պահեստը կարելի է գտնել, անոր պաշտօն տալով անցնել աւելի ներս դէպի յիշեալ Վրաստանի երկիրը, եւ հոն ներկայանալ յիշեալ թագաւորին: Եւ յետոյ իմ յանձնարարութիւններս թոյլատրեցին իմ նպատակս յայտնել ձեռք բերելով ապահով անցք յիշեալ իշխանէն մեր վաճառականներուն համար իր պետութեան մէջ առեւտուր բնելու, եւ ատիկա ձեռք բերելէ յետոյ շուտով ետ վերադառնալ: Ձեր նոյն ծառան ճանապարհորդելով յիշեալ Արրաշ քաղաքը, եւ հոն գտնելով հայ վաճառականներ, որոնք խոստացան երթալ Վրաստանի յիշեալ քաղաքը, հասնելով անոր սահմանին, նկատուած էր հոն հրամանատարէ մը թէ ինքը քրիստոնեայ մըն է, որով կը հարցնէ թէ ո՞ւր կ'երթայ, եւ հասկնալով որ աւելի չի կրնար յառաջանալ առանց մեծ կասկածի, կը պատասխանէ որ ինքը հոն եկած է մետաքս գնելու համար, եւ ցոյց կուտայ Ծիրվանի թագաւորին նամակները որոնք իր հետը ունէր, եւ այսպէս ետ վերադարձաւ, եւ ապրիլ 15ին Շամախ եկաւ:» (1)

Վերի վաւերագրին մէջ յիշուած Մեծ Թուրքը, Թրքաց Սուլթան Սիւլէյման Ա. Քանունի կոչուածն է որ զահակալեց 1520-1556, իսկ Սօֆին Պարսից Շահերուն տրուած եւրոպական մականունն մը, ինչպէս որ Թրքաց սուլթանները Ամուրաղ կամ Մուրաղ կը կոչուէին առհասարակ. հոս յիշեալ Պարսից Շահը Շահ թահմազն էր որ 1525-1576 թագաւորեց: Դրժբաղդարար Վրաց յիշեալ թագաւորին հայ պատուիրակին անունը կը մնայ անձանօթ: Գալով Ռուսաց Կայսեր՝ Իվան Դ-ն էր առաջին անգամ Ձաք տիտղոսը գործածող, որ զահակալեց 1533էն 1584: Խնդրոյ նիւթ Վրաց թագաւորը հաւանաբար Սիմէոն խանն է որ ի դուր երկար ժամանակ պայքարեցաւ պարսիկ եւ թուրք տիրապետութեանց ծաւալմանց դէմ, աչքերը ուղղած արեւմուտք քրիստոնեայ եւ խաչապաշտ Եւրոպայի արքունիքները, ակըն-

կալելով քիչ մը օգնութիւն, որ երբեք չհասաւ իրեն:

Սիմէոն Խանի մասին՝ Առաքել Դաւրիթեցւոյ պատմութեան կցուած Ծարեցի Յովհաննէս վարդապետի Պատմութիւն Աղուանիցի մէջ՝ հեղինակը կ'ըսէ. «Եւ զոմն Բաղրատունի թագաւոր Վրաց Սիմոն կոչեցեալ, որ երբեմն վասն անհնազանդութեան ըմբռնեալ էր ի յառաջ ասացեալ Թահմազ Շահէն՝ եւ տկարացեալ ի հաւատոցն, եւ կայր առ նա ընդ ձեռամբ: Իսկ ի թագաւորեն իսմայիլին՝ չնորհեաց զհայրենի իշխանութիւնն եւ զտեղիքն Սիմոնին պալ իշխել իւրոցն, եւ օրինօքն մնալ Մահմետի. եւ նա զնացեալ ի տեղի իւր ի Տփլիս յանդիմանեալ եղեւ յառաջնորդաց եւ ի քահանայից իւրոց, մանաւանդ ի կնոջէն եւ ի յընտանեաց իւրոց, ուրացող եւ ապերախտ կոչելով զնա, եւ ոչ հաղորդելով ընդ նմա: Ի յայսմանէ սորջացեալ նորա զղջացաւ ի տաճկութենէ եւ դաւանեաց վերստին զխաջն Քրիստոսի երկրպագելի եւ զխաչեալն Քրիստոս Աստուած ամենայնի, եւ լուր եղեւ համբաւս այս առ Պարսիկք. եւ զի մեռեալ էր Իսմայիլ (1577) եւ այլքն ոչինչ կարելով առնել նմա, չնորհուկս եղեն կալ ի քրիստոնէութեան, զոնեայ միայն հաւատարմութիւն եւ մտերմութիւն արասցէ ընդ տանն Շահին: Եւ այժմ Լալայն վախոյց զՍիմոնն զայն (Վրաստանէն):» (1)

Այսքանով չքաւականանալով հոս պահ մը կը ծանրանամ Վրաց այս ազատատենչ եւ մարտնչող թագաւորին՝ Սիմոն Խանի՝ կեանքին մանրամասնութեանց վրայ: Որովհետեւ ան կարելոր, նոյն իսկ զլիաւոր դերակատարն է ԺԶ. դարու հայ - վրացական ազատագրական շարժման:

Առաքել Դաւրիթեցի Սիմոն Խանի մասին կը գրէ. «Ի ժամանակս թագաւորութեան Շահ թահմազին՝ որ էր թագաւոր աղղին Պարսից, եւ եղեւ զօրանալ այս Շահ թահմազին եւ բռնանալ ի վերայ այլոց աղղաց՝ որք չըջարնակ են զինքեամբ, որ եւ բռնացաւ ի վերայ աղղին Վրաց եւ էառ պատանդս ի թագաւորաց նոցա: Ի թագաւորէն Թիֆլիսու՝ որ էր մեծ Սիմոն

1) HAKLUYT, II vol., p. 24-25.

1) Վաղարշապատ, 1896, էջ 607-608:

Պանն, զոգուստր նորա եւ զեղրայր նորա:» (1) Սահայն կ'երեւայ որ Շահ Թահմազ, ժամանակ մը վերջ, անտարակոյս 1561էն յետոյ երբ Սիմոն զեռ վրաստանի թագաւոր էր եւ պատուիրակ կը զրկէր Ա. Ճէնքինսընի ի Շամախ, դարձեալ զերի տարաւ վրաց թագաւորը, եւ Պարսկաստան իր արքունեաց մէջ պահեց զայն ստիպելով մահմետականանալ: Երբ 1576ին Շահ Թահմազ մեռաւ, անոր յաջորդեց իր որդին Շահ Իսմայիլ որ հազիւ թէ տարի ու կէս թագաւորելէ վերջ սպաննուեցաւ եւ իր տեղը անցաւ Շահ Խրատալէնա (1577-1585) կամ Դաւրիթեցւոյ Խուտաբանտայն: Այս Շահ Իսմայիլի օրով սահայն Սիմոն Պաննին թոյլ տրուեցաւ վերստին վրաստան դառնալ եւ իր հայրենի ժողովուրդին տիրանալ, անշուշտ մնալով մահմետական մը: Քիչ վերը տեսանք որ Յովհաննէս Ծարեցի վարդապետը իր Պատմութիւն Աղուանիցի մէջ այս տեղեկութիւնը տալէ վերջ կ'աւելցնէ որ Սիմոն վրաստանի իր մայրաքաղաքը Տփղիս կամ Թիֆլիս հասնելէն վերջ իր կնոջմէն, ազգականներէն, կրօնական դասէն եւայլն իրր ուրացող եւ ապերաշխ կը կոչուի ու կը նկատուի որմէ «ստրկացեալ նորա զղջացաւ ի տաճկութենէ եւ դաւանեաց վերստին զիսչն Քրիստոսի երկրպագելի»: Ասիկա դադունի չպահուեցաւ, այլ Պարսիկները չուտով իմացան, սահայն ոչինչ կրցան ընել, քանի որ Շահ Իսմայիլ այդ ատենները մեռած էր, երկիրը անհանդարտ եւ պարսիկ արքունիքը իր սպաննուած թագաւորին եւ նոր Շահի բնորութեամբ զրազած էր:

Իսկ կ'երեւայ որ Պարսից Շահերը ասկէ վերջ մեծ ուշադրութիւն չեն տուած Սիմոն Պաննի, նոյն իսկ կարելի է կասկածիլ որ զինքը հանդիսա թողուցած են, նկատի առնելով անոր մարտնչումները Թրքաց զօրացող եւ ծաւալող տիրակալութեան դէմ:

Սուլթան Մուրատի օրով՝ 1574-1594՝ Սիմոն անկանոն տիրապետութիւն մը ունեցաւ, որուն համար Յովհաննէս վարդապետ կը զրէ. «Սիմոնն յորժամ փախեաւ ի Լալայէն, զնացեալ ի յանկեան ուրեք ինչ իւրոյ աշխարհին

բնակէր ի մացառս եւ ի կապանատեղիս, եւ ի սիրտ իւր խոցեալ լինէր վասն առման իւրոյ երկրին՝ եւ հնար իրացն ինչ ոչ գտանել կարէր, վասն յոյժ խրոխտ լինելոյ համբակին իւրոյ՝ սպասէր խնամոցն Աստուծոյ. պատգամս յղէր՝ եւ հարկս խոստանայր Մուրատին (Սուլթան Մուրատ Գ., 1574-1594), երբեմն տալով եւ երբեմն ոչ տալով, ապստամբէր ի նմանէ եւ զաւաղակս ի վերայ բերդին արձակէր՝ պատճառն զօրօքն բերդիցն արկանէր՝ առ Մուրատ թագաւորն համբաւէր, եւ ի նմանէ զփնասն նմա շնորհեալ լինէր:» (1):

Որոչ կ'երեւայ որ Սուլթան Մուրատ Գ. ի բարեացակամութեամբ իր գոյութիւնը այսպէս կը պահէր Սիմոն Պանն, քիչ մը աւաղակարարոյ աւատապետի մը նման, երբեմն հարկ տալով, երբեմն ալ մերժելով կամ պատճառներ ներկայացնելով, ատեն ատեն ալ երկրին մահմետական նորակառոյց բերդերու վրայ յարձակելով, որոնց համար կ'աճապարէր ինքզինքը արդարացնել Սուլթանին առջեւ:

Մահմէտ Գ. (1594-1603) յաջորդեց Սուլթան Մուրատ Գ.ին: Այս Սուլթանին համար Գրիգոր Կամախեցի «Թուլամորթ» եւ «անփոյթ» անունները կուտայ, անտարակոյս Շահ Ապասի դէմ Թրքահայաստանը պաշտպանել չկարենալուն համար: Այս Սուլթան Մահմէտի օրով էր որ Սիմոն Պանն վերջնականապէս ապստամբեցաւ շարունակելով պայքարիլ մինչեւ որ զերի ինկաւ Թրքաց ձեռքը: Այս մասին քիչ վերջը, իր կարգին:

Այժմ նկատի առնենք Սիմոն Պաննի Եւրոպայի արքունեաց բրած գիմումները:

Կ'երեւայ որ 1561ին սկսան այդ օտար զոնները ափ առնելու քաղաքականութիւնը: Ասոր համար միայն Ճէնքինսընի վկայութիւնը ունինք սահայն: Ըստ այս Անգլիացւոյն վկայութեան վրաստանի թագաւորին անունը կը մնայ անձանօթ, այլ սահայն յայտնի է որ Սիմոն Պանն է, որուն պատուիրակը՝ Հայ մը՝ Կուդայ Շամախ Ա. Ճէնքինսընի մօտ, յայտնելով որ զրկուած է Սիմոն Պաննէն, թէեւ չունի գրաւոր յանձնարարութիւն, այլ բերանացի,

1) Աճդ, էջ 98:

1) Աճդ, էջ 616:

որովհետեւ այսպիսի դեպքանութիւն մը ենթադրւում էր բազմաթիւ վտանգներու եւ կրնար թշնամիի ձեռք իյնալ։ Այս բերանացի դեպքանութեան գլխաւոր նպատակը կ'երեւայ խորհուրդ հարցնել, նաեւ միջոցներ Ռուսիոյ Զարին դիմելու կամ անոր դեպքանութիւն զրկելու։

Թէ ինչու Ռուսիոյ Զարը՝ որ այս տիրոջութիւնը կոչուող առաջինն էր, եւ որուն անունն էր Իվան Դ., որդին Վասիլ Գ. (1505-1533), յարմար կը նկատուէր ապագայ աջակցութեան ակնկալութեան մը համար։ Իվան Դ. պատեւազօր եւ համբաւաւոր թագաւոր մը եղաւ։ Գահ բարձրացաւ 1533ին մանկահասակ, եւ՝ հազիւ 17 տարու պատանի մը՝ 1547ին իշխանութեան գլուխն անցաւ։ Հետզհետէ յաղթեց Քաղանի եւ Աստրախանի խնդիրները եւ զանոնք Զինքով Ռուսիոյ միացուց։ Ասիկա հաւանաբար կատարուեցաւ 1561ի առնները, եւ ասոր համար անշուշտ հասաւ Սիմոնի աւանջը։ Ռուսիոյ այսպէս հարաւ իջնելը, եւ թաթարաց յաղթելը յոյս ներշնչեց Վրաց այս արկածախնդիր թագաւորին, արբանեակ Հայերուն հետ խորհրդակցելով հաւանաբար Ռուսիոյ Իվան Դ. Զարին դիմելու դադափարը յղացուեցաւ։ Եւ որպէսզի կարելի ըլլայ ասիկա գլուխ հանել յաջողութեամբ եւ անխափան դեպքանութիւն մը զրկել Զարին, անոնք զիմեցին Ռուսիայէն եկող Անդրիացի վաճառականական ներկայացուցիչ Ա. ձէնքինսընի։ Վերջինս, ինչպէս ըսի, Կովկասեան Հայաստան կը գտնուէր հում մետաքսի առեւտուրով, եւ անշուշտ իրրեւ այդ յարաբերութիւն ունեցած էր Վրաստանի կամ կովկասեան Հայաստանի հում մետաքսի վաճառական եւ արտադրիչ Հայերու հետ, քանի որ այս դորժը բոլորովին Հայոց ձեռքը կը գտնուէր այդ առեւտը։

Ասիկա զատ հաւանական է որ հում մետաքսի հայ վաճառականները որոնք արտասահման կ'երթային, Ռուսիա կամ այլուր, զիտէին որ Անդրիոյ թագուհի էլիզաւէթի եւ Ռուսիոյ Իվան Դ. (Ահարկու) միջեւ կնքուած էին համաձայնութիւններ, առեւտուրի եւ արուեստից վերաբերող։ Այս պատճառաւ իսկ Սիմոն իմացած ըլլալու էր որ անդրիական ներկայացու-

ցիչը աւելի վերահասու էր քաղաքական անցուղարձեւումն քան որեւէ ուրիշ մէկը, եւ այսպէս հայ պատուիրակ մը զրկուեցաւ Շամախի Ա. ձէնքինսընի։

Ա. ձէնքինսըն արդէն իր դորձակալներուն եւ իր իսկ փորձառութեամբ ծանօթ էր որ հում մետաքսի առեւտուրը Հայոց ձեռքէն կորցել անկարելի էր, մինչեւ որ յեղակարծ շարժում մը ամէն բան տակնուվրայ չընէր՝ որմէ միայն իրենք կրնային օգտուիլ։ Շարժում մը որ բաժնէր Հայերը Վենետիկցիներէն, կտրէր այս երկուքին անխորտակելի վաճառականական կապը, Հայերը՝ ընդէն երկրին մէջ իսկ իրենց տէրերուն ձեռքով, մահմետական Պարսիկ կամ Թուրք, հալածել, ջարդել, կործանել, աղքատացնել եւ այսպէսով զրաւել անոնց դիրքը։

Ասիկա ծանր ամբաստանութիւն մըն է արդարեւ, սակայն դժբաղդարար կրնամ փաստել։ Անդրիացիները այս միջոցներուն դիմեցին ԺԲ. դարուն սկիզբներն ալ, Հայերը մետաքսի առեւտուրի հրապարակէն քշելու համար։ Դարձեալ ԺԹ. դարուն եւ նոյն իսկ Ի. դարուն ուրիշ նպատակներու համար անդլիական քաղաքականութիւնը շատ բարակը չփնտոնեց իր միջոցներուն մէջ, եւ ԺԶ. դարու միջոցները կրկնուեցան։

Ա. ձէնքինսըն երկրին եւ հանգամանքներուն լաւ ծանօթ մարդ մըն էր, ասիկա սկսեց չէ մոռնալ։ Ան կը ճանչնար Ռուսիան, Թուրքիան, Պարսկաստանը, ծանօթ էր անոնց ուժին, կարողութեանը։ Շամախի մէջ կ'ընդունէր Վրաստանի արկածախնդիր Սիմոն թագաւորին հայ բերանացի պատուիրակը, կը փաշայերէր զայն եւ փաշայերիչ պատասխան ետ կը զրկէր այդ միամիտ թագաւորին եւ նոյնքան միամիտ խորհրդականներուն։ Ա. ձէնքինսըն կը գրէ. «Բերանացի պատասխանեցի, ոչ միայն համոզելով զինքը զրկել իր դեպքանները Ռուսիա, տարակոյս չթողելով որ ան պիտի գտնէ զայն (Ռուսաց Կայսրը) շատ պատուալից եւ իրեն օգնելու հակամէտ»։ Այսպէս Ա. ձէնքինսըն սարսափելի ոճիւրը կը դորձէ քաջալերելով յուսահատ եւ նոյնքան ալ միամիտ այս տղէտ Վրացիները եւ Հայերը։

Ա. ձէնքինսըն նոր եկած էր Շամախի Ռու-

սիայէն, թէեւ Քաղանի եւ Աստրախանի խա-
նութիւնները ճշմուած եւ սակայն Ռուսիոյ եւ
Վրաստանի միջեւ դեռ կը գտնուէր ահաբեկու-
թաթարական հողամաս մը: Արդարեւ 1571ին
թաթարները գրաւեցին, աւերեցին, կողոպտե-
ցին եւ այրեցին Մոսկուան իսկ: Ուրեմն թա-
թարական այս անանցանելի պարիսպէն չէր
կրնար անցնիլ Ռուսաց Չարը, Վրաց եւ Հայոց
սղատադրման փորձին օժանդակելու համար,
եւ ասիկա Անգլիոյ ներկայացուցիչէն աւելի
լաւ գիտցող մը չկար այդ կողմերուն մէջ:

Անտարակոյս մտացածին էր նաեւ Անգլիա-
ցիին այն հաւաստիացումը թէ Ռուսաց Կայսրը
իրեն, Սիմէոն Սանին, «օղնելու հակամէտ»
պիտի գտնէ: Ասիկա պարզապէս ստախօսու-
թիւն մըն էր, աղետալի առաւ մը որուն հաւա-
տացողներուն վա՛յ: Ահաբեկու Իվան Դ. մեծա-
պէս դրաղած էր Պալթիկ բարձրանալու մտա-
հողիչ խնդրով: Շուէտացիք եւ Լեհացիք կը
հակառակէին իրեն, բոլոր իր ձեռնարկները
անյաջող ընելով: Ասդին թաթարները նոյն իսկ
Մոսկուան կ'այրէին: Թող որ այս արիւնարբու
Չարը որ Նովկորոտը աւերեց եւ 60-000 քրիս-
տոնեաներ հինգ շարթուան մէջ ջարդեց, մտքէն
իսկ չէր անցնէր Կովկասի լեռները անցնիլ եւ
Վրաց ու Հայոց օգնութեան դալ:

Դարձեալ այս անգլիացի ներկայացուցիչը
լաւ գիտէր որ Թուրքիան միայնակ կը բաւէր
Ռուսիան զգետնելու, Ահաբեկու Իվանը եւ իր
Ռուսերը ջարդուպիտիւր ընելու: Իսկ ոռոսական
որեւէ վտանգի յառաջացման առեւն անտարա-
կոյս Թուրք եւ Պարսիկ պիտի միանային: Այն
առեւն վա՛յ Ռուսին, Հայուն կամ Վրացիին:
Տղայական էր որեւէ քաջալերութիւն ազա-
տադրական որեւէ փորձի համար: Անշուշտ ե-
թէ ատիկա միամտութեամբ տրուած էր այդ
Անգլիացիէն, նոյնքան պախարակելի էր, որ-
քան որ եթէ գիտակցութեամբ տրուած ըլլար:

Ուրեմն եթէ ամփոփենք, կը տեսնենք որ
ռուսական միջամտութիւն մը եթէ կարելի ալ
ըլլար, հայ-վրացական այս շարժումը չէր
կրնար յաջողիլ: Իսկ եթէ չըլլար, այն առեւն
Սիմէոն Սանի եւ իր խորհրդակիցներուն գի-
մումը կրնար իմացուիլ (եւ պիտի իմացուէր)
Թուրք կամ պարսիկ պետութիւններէն, իմաց

տուողը անտարակոյս նոյնպէս պիտի ցոյց տար
«մեծ վտանգը» որ հայ-վրացական այս շար-
ժումէն կրնար յառաջ գալ Թուրքիոյ կամ
Պարսկաստանի, եւ անտարակոյս իմաց տու-
ողը ցոյց պիտի տար նաեւ «արմատական մի-
ջոցներ» այս ապագայ վտանգին առաջքը առ-
նելու, նոյն իսկ իր սաղմնային վիճակին մէջ,
այն առեւն այլ եւս կարճ ժամանակի մէջ առեւ-
տուրի հրապարակէն մաքրուած, քշուած պի-
տի ըլլային Հայոց նման անցանկալի տարրեր,
եւ անգլիացի ներկայացուցիչները ստիպուած
պիտի չըլլային տեղեկագրել որ անկարելի է
հայ-վնեւտեան առեւտրական յարաբերութիւն-
ները խորտակել, կամ Հայոց ձեռքէն խլել
հում մետաքսի կամ նման կարեւոր նիւթերու
հրապարակը:

Ա. Ճէնքինսըն բոլոր այս չրջահայեաց հա-
շիւները ընելու կարողութեամբ մէկը կ'երեւ-
այ ինծի, դատելով իր տեղեկագիրներէն, ո-
րով անոր համար չքմեղանքի կէտ մը չեմ
տեսներ, ոչ ալ «մեղմացուցիչ դէպք յանցա-
նաց»:

Ա. Ճէնքինսըն նոյն իսկ մանրամասնու-
թեանց մէջ կը մտնէ, ցոյց տալով ուղիմ ուրկէ
կրնային անցնիլ Ռուսիա երթալիք Վրա - Հայ
դեսպանները: Ասով ալ չգոհանալով, ա'լ աւե-
լի կը հետապնդէ իր այսպանելի նպատակը Վրաց
թագաւորին զրկել փորձելով իր էտուարտ Քը-
լէքք անունով անգլիացի գործակալը, որ թէեւ
իրը հում մետաքսի վաճառական կը ներկայա-
ցուի, սակայն կ'երեւայ որ կասկածելի
նպատակներ մը ունէր, անտարակոյս, Ա. Ճէն-
քինսընի քաջալերութիւնը շարունակելու, մնա-
ցած «տարակոյսները» փարատելու Վրաց թա-
գաւորին մօտ անձամբ իսկ: Սակայն 1561ին
Ապրիլ 15ին ան ստիպուած կ'ըլլայ Շամախի
վերադառնալ, ինչու որ սահմանին վրայ կաս-
կածներ արթնացած կ'ըլլայ, եւ հաղիւ կրնայ
ինքզինքը փրկել:

Բայց կը թուի թէ Ա. Ճէնքինսընի «հա-
մոզել»ները, հաւաստիացումները եւ քաջաւե-
րութիւնները շատ համոզիչ չեն ըլլար Սի-
մոն Սանին եւ իրեններուն, եւ Ռուսիոյ Կայ-
սեր գիմելու նպատակը չի գործադրուիր: Գո-
նէ որքան որ գիտեմ, այդ փորձը ջուրը կ'իյ-

նայ: Սակայն ասոր կը յաջորդեն հայ կրօնապետներու դիմումները:

Դիտելի է որ ԺԶ. դարուն Եւրոպայէն օգնութիւն հայցող հայ կրօնապետները, չեն զիմած Ռուսիոյ Զարին, այլ շարունակած են զիմել անգոր Պապին, կամ այնպիսի եւրոպական արքունիքներու որոնցմէ օգնութիւն աւելնկալել կամ ստանալ իրապէս բացարձակ կարճատեսութիւն կրնանք նկատել:

Եւրոպայի դիմող հայ կրօնապետներէն առաջինը Ստեփաննոս Ե. Սալմաստեցի կաթողիկոսն էր, « մի «իմաստուն» եւ «գրասէր» մարդ, որ մի պատկառելի պատգամաւորութեան զլուխ անցած, 1548 թ. ճանապարհուեց զէպի Եւրոպա՝ պետութեանց ղռները իր հօտին փրկութեան համար բախելու: Եղաւ Հոովմում եւ շատ արքունիքներում: Բացատրեց, աղեղսեց, օգնութիւն հայցեց, — սակայն արդիւնքը՝ զէրօ:» (1) Անտարակոյս չեմ զիտեր թէ ի՞նչ լուրջ ծրարող Ստեփաննոս Սալմաստեցի կ'ակնկալէր եւրոպական օգնութիւն, կամ այդ օգնութեան իրեն հասնիլը, ամէն պարագայի տակ ծրարիւրը կրնար յանդուգն ըլլալ, սակայն հետու լուրջ ըլլալէ, որմէ մնայուն յաջողութիւն մը սպասելուն հայկական միամտութիւնը եւ երեւակայութիւնը միայն ատակ էր:

Սալմաստեցիէն «յետոյ՝ նոյն նպատակաւ նորից Արեւմուտք ուղևորուեց (1562 թ.) նրա յաջորդը՝ Միքայէլ Սերաստացի կաթողիկոսը: Հասաւ մինչեւ Սերաստիա, բայց ճանապարհը աւելի շարունակել չկարողացաւ, «անհաւատների» վախից: Փոխարէնը ուղարկեց մէկ պատգամաւորութիւն՝ Արզար դպրի գլխաւորութեամբ, ընծաներով և նամակով, Պապին:» (2) Միքայէլ Սերաստացի իր Արզար դպրի պատգամաւորութիւնը իրապէս ուշադրութեան արժանի ընելու համար զիմեց նաեւ ուրիշ միջոցի մը, Արզար դպիրը իշխանագուն եւ արքայագուն հայ ազնուական մը ներկայացուց: Եւ ասիկա վաւերական ընելու համար կարգ մը հայ կրօնապետներու անուններն ալ ստորագրած է, հաւանաբար անոնց հաւանութեամբ,

սակայն անտարակոյս ոչ անոնց ձեռքով: Արզար դպրի ցեղածառին մէջ առնուած են Տրդատ թագաւորը, Գագիկ Կարուց, եւ Սենեքերիմ Արծրունի: Անտարակոյս համաձայն եմ Օրմանեան Սրբազանին թէ, Արզարի «թագաւորական սերունդը յաւակնոտ թեթեամտութիւն մը կ'երեւի, կամ թէ Եւրոպացուց աչքին փոշի փչելու միջոց մը»: Ինքս աւելի վերջինը կը նախընտրեմ: Հայ աղատադրութեան ուրիշ փորձերու զերակատարներ ալ, ինչպէս Իսրայէլ Օրի կամ ուրիշներ, զիմած են այդ խարեպատիր միջոցներուն, եւ զրեթէ սովորութիւն մը եղած է,

Ըստ իս Արզարի պատգամաւորութեան կրօնական, լատինամերձ երեւոյթը արժէք կամ հիմք մը չունի եւ այդ չէ եղած պատգամաւորութեան բուն նպատակը, ոչ ալ տպագրութիւնը, թէեւ երբ Արզար Հոովմ հասաւ, ներկայացաւ Պապին եւ վերջիվերջոյ զգաց իրենց քաղաքական երազներու անկարելիութիւնը, իր Սուլթանհան Մարդանտօնէս որդւոյն հետ նուիրուեցաւ եւրոպական օգնութիւն խնդրելէ աւելի կարեւոր եւ լուրջ ձեռնարկի մը, հայկական տպագրութեան՝ Հոս աւելի չեմ երկարեր Միքայէլ Սերաստացուց եւ Արզար դպրի դորոճանէութեան մասին, քանի որ այլուր ուրիշներ մեր մատենագրութեան մէջ խնդրոյ նիւթ ըրած են այդ:

Դիտելի կէտ մը կայ սակայն, այդ է Ժամանակակցութիւնը Միքայէլ Սերաստացուց փորձին, կատարուած 1562-ին, եւ Վրաց Միմէոն Սանի փորձին, կատարուած 1561-ին: Անշուշտ այս բախտակից եւ ցեղակից երկու ժողովուրդներու՝ Վրաց եւ Հայոց՝ ազատագրական փորձերուն միջեւ ընդհանուր կապ մը կար, կապ մը որ երկար ատեն քիչ մը շատ պահպանուեցաւ:

Հայ մատենագրական պատմութեան համաձայն յաջորդ ազատագրական փորձերը տեղի ունեցան զրեթէ դար մը վերջ Յակոբ Զուղայեցիի Ժամանակ 1678-ին: Սակայն, ասիկա հաւանական չի կրնար ըլլալ: Անկարելի է որ Եւրոպայի զիմելու աստաւոր մտայնութիւնը 1562ի փորձի ձախողութենէն վերջ չլքուէր: Սակայն եթէ պատահած են այս մուրթ դարու միջոցին նոր փորձեր, ատենք մեզի

1) Մի էջ հայ-ռուսական յարաբերութիւններից, Իրազէկ, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթոն, ԺԱ. տարի, քիւ 2 էջ 86:

2) Անդ, նոյն:

ցարդ կը մնան անձանթ, վկայութիւններ եւ փաստաթուղթեր կը պահպին, թէեւ անդին ժամանակի մը համար դեռ կը մնան վրացական փաստաթուղթեր, մինչեւ Սիմէոն Խանի զերի բռնուիլը: Հաւանական է որ դոնէ մինչեւ այն ատեն վտանգաւոր դրութիւնը զգացուելով հայ կրօնապետները զգուշացան ակնյայտնի զրդովիչ որ եւ է ընթացքէ, ասիկա գուցէ քիչ մը շատ լաւատես ըլլալ է անոնց կարողութեանց համար, աւելի հաւանական է որ ազատագրական շարժումի գաղափարը մէկզի թողուցաւ Սիմէոն Խանի հրապարակէն հետացուելէն վերջ, թրքական եւ պարսկական պատերազմներուն նոր թափ ստանալուն եւ Հայաշխարհի նոր օրհասականներու մատնուելուն պատճառաւ, Շահ Ապպասի բռնագաղթը եւն., եւն.:

Հոս շարունակենք Սիմէոն Խանի գործունէութեան հաշուետուութիւնը

Միջայէլ Սերաստացիի փորձին լուռ հանդիսատես եղած ըլլալու էր հաւանաբար, սակայն ոչ երկար ժամանակ, քանի որ ինքն ալ 1578ին կը զիմէ Հոովմայ Պապին, ի մէջ այլոց ըսելով «Մենք Կորցրինք քանի մը ճակատամարտ, դուք անշուշտ արդէն իսկ լսած կը լինէք այս տխուր եւ սարսափելի լուրը... Ես զոհ կը բերեմ իմ անձս, իմ գաւազը, որ տակաւին մանուկ է, ես արինս կը թափեմ մինչեւ վերջին կաթիլը իմ Աստուծոյ, խաշուած Քրիստոսի համար... Դուք, որ զըլուին էք համայն քրիստոնէութեան, ձեր ուժն ու օգնութիւնը շնորհեցէք քրիստոնեայ ժողովուրդներին, փրկեցէք նրանց, եւ թող Աստուած դրա փոխարէն ձեզ երկնային Թագաւորութիւն պարգեւէ:» (1) Սակայն Հոովմայ Պապը կը նախընտրէր փրկել կորսուող Վրաց եւ Հայոց հոգիները: Լէոնարդոս Սիդոնի անուանական եպիսկոպոսը 1583ին Հոովմէն կը զրկուէր Կիլիկիա — կ'ըսեն թէ էջմիածին ալ երթալու մտադիր էր, — որպէսզի Հայոց դաւանական համագումները բնէ, երբ անոնք տրւայտագին, գրեթէ յուսահատ գոյութիւն մը

կը քաշքշէին:

Եւրոպացիք կրօնական մարդին մէջ կը հետեւէին նոյն այն սկզբունքներուն որոնց գործադրութեան մէկ նմոյշը տեսանք Անգլիացի Ա. Ճէնթինսընի մօտ հում մետաքսի հրապարակին տիրապետութեան փորձին ատեն: Ով որ չի կարծեր թէ Հայերը իրապէս հերոսական ժողովուրդ մըն են, կրնայ կարգաւ այս խարէութեան, սուտի, երկերեսութեան եւ շահամուտութեան պատմական էջերը ուր Քրիստոնեայ Եւրոպան իր կրօնապետներով եւ պետական վաճառականական լիազօր ներկայացուցիչներով, կ'աշխատէր կողոպտել ասորուտի միջոցը եւ պապեանական հաւատքի մը մնացորդները դժբաղդ չարչարուած հայ եւ վրացի ժողովուրդներէն, կարծես մահմետական ճնշումները չբաւէին: Որքան երախտապարտ պիտի ըլլար ներկայ սերունդը եւրոպական ազգութեանց եթէ դարեր առաջ իսկ խարեպատիր յոյսեր ներշնչելու եւ վաշխառուական պայմաններ դնելու տեղ, ընդմիջաւ կտրէին մեր պապերուն յոյսը: Այսօրուան պայմանները անտարակոյս տարբեր կ'ըլլային:

Սիմէոն Խանի 1578ին զրկած այս նամակին յիշած դէպքերը, Վրաց եւ Հայոց պարտութիւնը, նաեւ Պարսից ետ քշուիլը տեղի ունեցաւ Լալայ փառայի կողմէ 1578ին, նոյն տարուան Յուլիս 23ի ճակատամարտէն վերջ: Աւերուեցաւ եւ կողոպտուեցաւ Երեւանը, 60.000 անձինք զերի կամ բռնազաղթ տարուեցան: Սիմոն ստիպուեցաւ փախչիլ Վրաստանէն եւ անձանթ տեղ մը ժամանակի մը համար պահուիլ, եւ այս առթիւ ու այս ատեն գրել իր նամակը Հոովմայ Պապին, որուն պատասխան իսկ չտրուեցաւ: Սիմոն զիմեց Գերմանիոյ, զիմեց Սպանիոյ, որմէ գալիք օգնութենէն ակնկալութիւն ունենալը ամենէն հիւանդկախ երեւակայութեան համար իսկ արտառոց է:

Սպանիոյ Ֆիլիպ Բ. Թագաւորին զրկուած այս նամակը հետաքրքրական է եւ այդ իսկ պատճառաւ աւելորդ չէ հրատարակել:

«Ի յանուն տեսնեմ մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի զրեմ զայս նամակ սիրոյ եւ համբոյր սրբութեան առ Թագաւորդ Թագաւորաց եւ

1) Հայաստան, վրաստան եւ Արեւմուտք, Ա. Ահարոնեան, «Հայրենիք Ամսագիր», Պոսթոն, փԱ. տարի, Իւ 5, էջ 93:

գլուխ յամենայն հաւատացելոցս ի Քրիստոս եւ իշխող եւ պարծանք յամենայն թագաւորաց եւ քրիստոնէից ի Քրիստոս, ո՞վ սուրբ թագաւորդ ու Ֆիլիբէ, ընկալ զայս թուղթս ի քո ծառայէս. առ ոտս քո խոնարհիմ եւ զգլուխս ի ներքոյ ոտից քոց դնեմ, ապա զբերան իմ բանամ եւ խօսիմ խոնարհութեամբ իբրեւ զծառայ տեսն իւրոյ, եւ եթէ քոն մեծութեանդ եւ փառաւոր թագաւորութեանդ հրամանք տաս խօսելու իբրեւ ծառայ առ ոտքս, ես Սիմէոն՝ խանս Կիւրճիստանու, որ եմ ի վերայ յերկրի իմ յիշխեցող, գիտութիւն լիցի քոն վեհ իմաստութեանդ, որ այսքան ժամանակ ի թիւրքի հետն ի մէջ նեղութեան կայեաք, այս ժամանակիս կու հայեաք եթէ քրիստոնէից թագաւորութիւն ի ոտք ելանէ եւ շարժի, հիմի մեծ գոհութիւն եւ փառք անմահ թագաւորին Յիսուսի Քրիստոսի, որ ետ զօրութիւն եւ հզօր կարողութիւն քոն մեծ թագաւորութեանդ եւ յիշխանութեանդ. եւ քոն սիրելի Մայիսդադ չեղար ինիւնագուրին (Majesté, César, empereur, Գերմանիոյ Կայսրը), որ զմեզ մեծարեց եւ ուղարկեց առ մեզ թուղթ եւ զիր սիրոյ միաբանութեան, վասն յամենայն հաւատացելոցս ի Քրիստոս, որ զայս այլազգի եւ թշնամի հաւատոց գթուրք ազգս ի միջոյ վերացնելոյնայ ես Սիմէոն խանս Կիւրճիստանու, Ալեքսանդր Կան Լուանդիոյ (Կախէթայի), Շահ Ապաս Փերսիանին (Պարսից) երեսնքս միաբանեցաք, եւ խորհուրդ եւ թատալիր արարաք, որ մենք այլ հիմակուց ի վեր առաջ գանք եւ զթուրքի գլուխն կոտրեմք, զսուրբ յերուսաղէմ եւ քրիստոնէայք ի թուրքի ձեռաց ազատենք, հիմի քոն մեծ թագաւորութեանդ խնդիրք, աղաչանք, պաղատանք կ'անեմ, որ Մայիսդադ չեղարին մեզ լինիս եւ չը թողու որ թուրքի հետ պարզութիւն անէ, որ մեզի նեղութիւն չի դալ եւ հաւասար մեր ազգին եւ ամենայն քրիստոնէից, զի մինչեւ մահ ես եւ իմ յիշեցողքն վասն Քրիստոսի հաւատոցն զշարժարանք եւ մահ յանձն եմք առեր. որ մեր ժամանակաւ տեսանեմք զսուրբ յերուսաղէմ եւ զՔրիստոսի սուրբ զերեզմանն ի քրիստոնէից ձեռն ի թագաւորութիւն, եւ եթէ քո ծառայդ զՍիմէոն խանս

հարցման արժան առնես նա կամ Աստուծոյ ողորմութեամբն հաստատ ի վերայ հաւատոցս քրիստոնէութեան, եւ մինչեւ ի մահ չարչարիմ վասն Քրիստոսի սիրուն եւ քոն մեծ թագաւորութեանդ. եւ վասն Մայիսդադ չեղար ինիւնագուրին, որ առաջն մեզի թուղթ եւ խաւսք ողորկեց, եւ մեզ ոտից վերայ կանցուց վասն քրիստոնէից համար: Ի քոն մեծ թագաւորութենէդ խնդիրք, աղաչանք կ'անեմ, որ զիս չի մոռնաս ի քո ծառայութիւն, զիս անտես չառնես թղթիւ կամ բանիւ, եւ զայս թղթի պատասխանս ի թուղթ բերողն տաս զայ յիս հասանի, որ ես այլ ուրախանամ ե յիմ յերկիրս. եւ զարձեալ ի Փերսիանի թագաւորն ապսպրես զինու որ միաբան լինեմք եւ լաւ բան հոգամք քրիստոնէից համար. ու տայիմ զիս չը մոռնաս թէ բանիւ եւ թղթով միով առ իս (1) ծանուցանես, ողջ լեր ի տէր ողջունեալդ ի հոգոյն սրբոյ թագաւորդ թագաւորաց. բաւ է քոն վեհ իմաստութեանդ: Գրեցաւ թուղթս յերկրին Կուրճեստանի ի թագաւորանիստ քաղաքն Տփլիս, ի թուին Հայոց ՌՅԵ (1596) օգոստոս ամսոյ ԺԴ (14):» (2)

Ա. Ահարոնեան նամակին համար կ'ըսէ. «այս վերջին նամակը, որ ուսուցչապետ Մակլիւր գտել է Սպանիայում, Մատրիտի Ազգային

1) «Եւ քղբով մատառիս ծանուցանես» կը գրուի Հայրենիք Ամսագրին այս նամակին արտատպութեան մէջ: Այս սխալը կրնայ ըլլալ Ամսագրին տպագրական սխալը, Ա. Ահարոնեանի գրչութեան սխալը, կամ վաւերաբույրիս հրատարակչին Ֆր. Մաքլիւրի ընթերցման սխալը, որովհետեւ բնագիրը անշուշտ այսպիսի անգոյ բառ մը չափտի գործածէր: Ինչպէս վերը կը տեսնուի, բառը սրբագրած եմ եւ վերածած «Եւ քղբով միով առ իս ծանուցանես»:

2) Notice de manuscrits arméniens. F. Macler. Revue des Etudes Arméniennes, 1920-1922, Paris. Ինքն օգտուած եմ Ա. Ահարոնեանի «Հայաստան, Վրաստան եւ Արեւմուտք», յոյնաձեւերէն, Հայրենիք Ամսագիր, Պոսքոն, ԺԱ. տարի, քիւ 5, էջ 94-95:

Մատենադարանում, զրուած հայերէն եւ միայն պատճէնը յունարէն: Ինչո՞ւ համար հայերէնին ընծայուած է այս առաւելութիւնը:» (1)

Ա. Ահարոնեան ասկէ վերջ կարգ մը խորհրդածութիւններ կ'ընէ, հետեւութեանց հասելու համար: Ատոնցմէ կը խուսափիմ եւ իր հարցումին իրր պատասխան զիտել կուտամ որ, նամակը հաւանաբար վրացերէն չէր զըրուած որովհետեւ Սպանիոյ մէջ վրացերէն գիտցող անկարելի պիտի ըլլար գտնել: Լատիներէն չգրուեցաւ որովհետեւ հաւանաբար Վրաստանի մէջ (այս փափուկ գործին գոնէ գիտակիցներուն թիւին մէջ) լատինագէտ մը չկար: Ուրեմն հայերէն գրուեցաւ, որովհետեւ ինչպէս որ Ա. Ահարոնեան կը կասկածի, Սիմէոն Խանին քարտուղարը հաւանաբար հայագիւ էր, ասկէ զատ Սպանիա վաճառականութեամբ կամ ուխտադնացութեամբ (Ս. Յակոբին) գտնուող Հայեր կային միշտ որոնք կրնային նամակը թարգմանել: Եւ զարձեալ կասկած չտալու համար անտարակոյս, Սիմոնի զրկած պատուիրակն ալ Հայ մը եղած ըլլալու էր, որովհետեւ Հայերը իրենց վաճառականի հանգամանքով նուազ կասկածելի եւ աւելի ազատ էին աշխարհի ամէն կողմը ճամբորդելու համար: Տեսանք նաեւ որ Ա. Ճէնքինսոնի զրկուած Սիմէոն Խանի պատգամաւորն ալ Հայ մըն էր:

Նամակին մէջ կը յիշուի որ Շահ Ապասն ալ համամիտ է Թրքաց զէմ սկսուելիք համաշխարհային շարժման մը: Կ'երեւայ նաեւ որ ատիկա պարզ համամտութիւն մըն էր միայն, եւ նոյն իսկ կասկածելի, որովհետեւ Սպանիոյ թագաւորէն, որուն երկրին շահերը Հնդկաստանի կողմերը քիչ շատ զրացի էին ըրած զինքը Պարսից հետ, կը խնդրուէր հսկել Պարսից թագաւորին վրայ որպէս զի Շահը յանկարծ իր միտքը չփոխէ: Հաւանական է որ Շահը համաձայն ըլլար Թրքաց զէմ որեւէ շարժման, որովհետեւ ատով իր գործը կը զիւրանալ, մերձաւոր Արեւելքի մէջ պարսկական ինկած աղղկացութիւնը վերստին զօրացնելու համար:

Հակառակ որ նամակը հայերէն գրուած

է եւ քրիստոնէական խնդիր է յարուցուածը, սակայն Հայերը չեն յիշուի իրր դաշնակից: Ատոր ալ պատճառը պաշտօնական հանգամանք պակսիլն է Հայ ներկայացուցիչի մը: Կրօնական վեհապետութիւնը, կաթողիկոսութիւնը, չպիտի ճանչցուէր Սպանիոյ կաթողիկ այս թագաւորէն: Իսկ աշխարհական իշխանապետ մը, որուն ստորագրութիւնը ծանրութիւն աւելցնէր Վրաստանի, Կախէթիայի եւ Պարսից միացման վրայ, կը պակսէր Հայաստանի մէջ, այնքան որ, ինչպէս տեսանք, Միքայէլ Սերաստացին Արգար Թոխաթեցի զպիւրը անգոյ արքայազնութեամբ մը կը պատուէր, անոր պատգամաւորութիւնը ուշադրութեան արժանի լրջութեամբ նկատել տալու համար: Արգարեւ քիչ մը պըրպըտում եւ զիւրաւ կրնանք տեսնել որ ԺԵ-ԺԹ դարերուն մէջ Հայութիւնը Եւրոպայի մէջ կրօնական աղանդաւորութիւն մը նկատուած է, զուրկ պաշտօնական աշխարհային նկարագրէ, իսկ կրօնական վեհապետութիւնը եղած է խնդրական, որքան որ Հոռովմի բարկացակամութիւնը ներած է կամ տանելի գտած:

Սիմէոն Խանի Երուսաղէմի գրաւման երազը եւ նոր խաչակրութեան մը հրաւերը, նոյնպէս բորբոքած, յուսահատ երեւակայութեան մը արդիւնքն է մանաւանդ, համաշխարհային քաղաքականութեան ծանօթութեան լուրջ պակասը, ասկէ զատ շուէնացած հոգեբանութեան մը արգասիքն է, քաջալերուած կրօնամոլ զգացումներէ եւ սխալ ժամանակուած բռնի ազատատենչութենէ: Արդիւնքը ասոնց՝ անշուշտ ժխտական միայն կրնար ըլլալ:

Սակայն Վրաց եւ Հայոց Եւրոպայի հանդէպ ունեցած հաւատքը, միամիտ, տղայական համոզումը եթէ իրապէս պախարակելի է, ա'յ աւելի պախարակելի է Եւրոպայի աշխարհական եւ կրօնական վեհապետութեանց շնական երկերեսութիւնը: Դեռ ասոնց արդիւնքն է որ կը վայելենք ցարդ, զրեթէ չորս հարիւր տարի վերջ:

Զարմանալի զուգադիպութեամբ՝ այս նամակներէն, գիմումներէն քիչ ատեն վերջ, Թուրքերը, կարծես վերահասու բոլոր մանրամասնութիւններուն, զարձեալ ահարկու արշա-

1) Անդ, էջ 94:

ւանքով մը պատժել ուզեցին Կովկասի ափ մը քրիստոնեայ Հայերն ու Վրացիները, որմէ տուժողները ա'լ աւելի սակայն Վրացիները եղան:

Յովհաննէս վարդ. Մարեցի կը գրէ. «Եւ յորժամ թաղաւորեաց սուլթան Մահմետն՝ Սիմոնն զխորհուրդ ապստամբութեան իւրոյ յայտնեաց այսպէս, զհարկս ոչ տալով՝ եւ զաւաղական յոյժ բազմացուցանելով. յաւել եւս, եւ ինքն զօրաժողով եղեւ՝ եւ յարեաւ ի վերայ բերդին Գօրւոյ, եւ յամիսս ութն նեղեաց զնոսա եւ առ զնա. եւ քակեալ զքարինսն բերդին ողամբ այլազգեացն տանել հրամայեաց ի Կուր գետն արկանել՝ եւ ապա զարսն կոտորեաց սրով, եւ զկանայս եւ զորդիս նոցա աւար բաշխեաց զօրաց իւրոց Վրաց: Ի յայսմանէ ամենայն ազգն Հագարու ի սիրտ եւ ի խոր խոցեցան, եւ յոյժ ստրմտեալ եւ ի բարկութիւն ցաւման հարեալ Մահմետ խոնդքարին՝ եւ յոյժ տաղնապաւ հրաման եհան, եւ զտեղի Ֆահրատին եւ զիշխանութիւն նորին տալով ներքինւոյն Ջաֆարի՝ որ ի թարվէզ, եւ առաքեաց ի վերայ Սիմոնն առնուլ զվրէժ անարգանաց եւ զարեան Օթմանական եւ Իսմայէլական զնդին: Եւ յորժամ ի թագաւորէն էառ զհամարձակութիւն այս երկրորդ վիրազ չեղոքն այն Ջաֆար, յոյժ խրոխտացաւ եւ արձակեաց հրաւիրակս ընդ կողմանս իշխանութեան իւրոյ, եւ ինքն ել ի Թաւրիզոյ եկն յԱրարատ, եւ ժողովեցան անդ ամենայն հրաւիրեալքն առ նա զօրք բազումք, եւ սուրհանդակս արձակեալ, ի հեռաւոր տեղիս գիւղից եւ քաղաքաց տանել զկերակուր ինքեանց եւ ձկնոց, պատրաստել յանցս ճանապարհաց իւրեանց: Այլ եւ թիւս քսան հազարաց արանց արկեալ ոսմկաց Հայոց եւ տաճկաց ամենայն աշխարհաց, ունելով ի ձեռս իւրեանց որթուց եւ թիաց, տապարաց, եւ կացնաց, բահաց եւ փայտատաց, բրիչ տանց հիմանց, այլ եւ խիստ հարկս ի ժողովրդենէ արտաքոյ նոմոսաց իւրեանց: Եւ ապա ելեալ զնաց յոյժ երկիւղիւ, զի վաղուց հետէ զփորձ առեալ էին բազում անգամ ի քաջութենէ Սիմոնի եւ ի հնարիմաց պատերազմաց նորա, եւ ի նմանէ պարտեալ ամօթալի գիւմօք յետս էին դարձեալ. եւ այժմ իրբեւ հասին

յերկիրն Վրաց զնոյն կարծելով երկնչէին, եւ զտեղի առին աւուրս երեք՝ եւ չեւ եւս էր եղեալ զմարտ ճակտուն եւ ոչ պատգամս եւ դեսպանս առ իրեարս զնաց:»

«Եւ Վրացեացն խորհեալ ընդ միմեանս ասեն ընդ Սիմոնին, թոյլ տուր՝ զի տարցուք այսօր եւ զտունս եւ զընտանիս մեր առ լեւաւմբ, եւ մեք դարձցուք յամենայն սրտէ եւ յամենայն զօրութենէ մերմէ արեան չափ եւ մահու՝ պատերազմեցուք ընդ Թուրքացն՝ եւ յաղթեցուք նոցա զօրութեամբ Աստուծոյ: Բայց վասն բնաւին բառնալոյ զսահման աղօթից ի յազգէս քրիստոնէից՝ մինչ զի ի բոլոր տարին ամենեւին ի դուռն եկեղեցւոյ ոչ ընթանան ի փոքունց մինչեւ ի մեծամեծս, վասն այսր իրաւունքն Աստուծոյ ոչ ետ թոյլ կատարիլ խորհրդոցն Վրաց, զի ասէ Աստուած մարգարէիւն՝ Ապա թէ ոչ դառնայք առ նա, զտուր իւր սրեալ է՝ եւ զաղեղն լարեալ. եւ կամ թէ ասէ՝ միթէ վերանայցէ՞ փայտատ առանց փայտահարի, եւ սղոց առանց ուրուք ձգելոյ: Եւ դարձեալ ասէ՝ Ես սպանանեմ եւ ես կեցուցանեմ, հարկանեմ եւ ես բժշկեմ. եւ կամ ասէ՝ Զի զոր կամի Տէր կորուսանել, նախ յիմարացուցանէ: Վասն որոյ յիմարեալ Սիմոնին՝ այժմ նստի ի գինի սակաւ արամբք:»

«Եւ յայնմ կողման՝ յորում էր Սիմոնն՝ Թուրքացն ամենեւին ոչ ունելով կարծիս զՍիմոնին անդ լինելն, բայց աւարի պատճառաւ Թուրքացն ամենեւին գունդ ինչ բաժանեալ եւ ի կողմն այն զնացեալ, եւ տեսեալ զՎրացի ոմն, ըմբռնեն, եւ յառաջ ինչ զնացեալ սակաւ՝ զՍիմոնին գունդն տեսանեն, եւ ի յըմբռնելոյն հարցեալ զոմն լինել այնմ, եւ լուեալ ի նմանէ թէ նա ինքն իսկ է Սիմոնն, եւ Տաճկացն յոյժ երկուցեալ յետս կանգնին, եւ վաղվաղակի արս զօրաւորս արագընթաց երկվարօք առ բանակն հասուցանեն եւ Ջաֆար զօրապետին յայտնեն, եւ նորա յոյժ զուարճացեալ եւ բազում քաջ արանց խրախոյս տուեալ առաքէ, եւ զնացեալ ըմբռնեն զՍիմոնն՝ եւ բերեն առ նա. եւ ի գալն՝ ելեալ Ջաֆարն ընդ յառաջ յողջունել զՍիմոնն, եւ ապա ի լեզուս իւրեանց մեծաձայն հնչմամբ օրհնեցին զԱստուած՝ ի լուր բանակին, եւ Սիմոնին զնոյն երկրորդեալ ասէ՝ Օրհնեալ է

Աստուած եւ անիտիոն Տէրութիւն նորա, զի Տէր մեռուցանէ, եւ Տէր կեցուցանէ, իջուցանէ ի դժոխս եւ հանէ: (1)

Աւելի չեմ երկարեր Սիմէոն Խանի վախճանի մասին, այսքանով ալ կը բաւականանամ: Օսմանցի Թուրքերէն եւքը, Շահ Ապաս ալ եկաւ Վրաստանը եւ դրացի Հայաստանը գրաւելու, կողոպտելու, եւ վերջիվերջոյ բռնակշուժիւնը բռնապաշտ Պարսկաստան տանելու:

Հում մետաքսի առևտուրը կովկասեան Հայաստանի մէջ, նաեւ անոր արտադրութիւնը ահաւոր վնաս կրեց, զրեթէ կործանեցաւ, սակայն Հայոց ձեռքէն չեկաւ: Շահ Ապաս Պարսկաստան բռնապաշտ տարած Հայոց ձեռքով շարունակեց դործը օտար բեմի վրայ, այսպէս դարձեալ հայ վաճառականները տէր մնացին հում մետաքսի առևտուրին, թէեւ Անգլիացիք նոր միջոցներու ղիմեցին՝ այս անգամ Պարսից արքունիքը շահելու համար: Նախ մատնեցին քախտոնեայ Փորթուկալցիները, Շիրազի Իմամ ուլի Խանին աջակցելով՝ անոնց (Փորթուկալցոց) ձեռքէն Պարսից Ծոցի նշանաւոր նաւահանգիստ Օրմուզի գրաւման մէջ: Այդ կէտին մէջ տխուր է Անգլիացոց, քրիստոնեայ Անգլիացոց, խաղացած դերը, որուն ականատես գրողը եղաւ Ruy Freyre de Andrada:

Անգլիացիներ Պարսից Արքունիքին մէջ ծառայութեան մտան, պաշտօններ ու տիրուղոսներ ձեռք բերին: 1627ին հում մետաքսի արտադրութեանց եւ վաճառականութեանց տիրանալու համար մեծ զեւարանութիւն մը գրկեցին որ Պարսկաստան մնաց մինչեւ 1629: Այս զեւարանութեան մասին երկար կը խօսի Թոմաս Հերպէրթ: Սակայն Շահ Ապաս խորամանկ էր եւ հեռատես, չչլացաւ Անգլիացոց սնամէջ խոստումներէն, որոնք հարիւր հազար ծրար կամ հակ հում մետաքսի գնորդ կը ներկայանային, բան մը որ իրենց այդ ատենուան տրնտեսական կարողութեան համար անմարսելի էր, եւ իրենք ալ դիտէին այդ, բայց դարձեալ Շահ Ապասը չլացնելու համար այդ միջոցին

ղիմեցին, սակայն ինչպէս ըսի Շահ Ապաս միամիտ մը չէր եւ ոչ ալ արեւելեան վեհապետներու սովորական տիպարէն: Ան լաւ գիտէր թէ Անգլիացոց տալով հում մետաքսի մենաշնորհը, փճացուցած կ'ըլլար Հայոց դիրքն ու պաշտօնը, եւ Շահը գիտէր որ աւելի դիւրին էր Հայերը կառավարել կամ զանոնք օգտագործել քան թէ Անգլիացիները: «Եւ ինչպէս որ ժողովուրդը կ'ըսէ՝ «քիթին խընդաց» անգլիական զեւարանութեան, որ ապարդիւն ետ դարձաւ Պարսկաստանէն ահապին ծախսեր ընելէ վերջ:

Դարերով փորձեր կատարեցին նոյն ուղղութեամբ Անգլիացիները պարսկական արքունեաց մէջ, ետ չմնացին նաեւ Թուրք կամ ռուս արքունեաց մէջ ալ այդ փորձերէն, շատ քիչ յաջողութիւն ունենալով: Իմ «Հում մետաքսի վաճառականութիւնը եւ Հայերը» ուսումնասիրութեանս մէջ երկա՛ր կը խօսիմ, հարկ եղած ապացոյցներով, այս դաւերուն մասին:

Աւելի նշանակալից կէտ մը կայ Անգլիոյ պաշտօնապէս Պարսկաստանի հետ ժէ. դարուն սկիզբը մերձաւորութիւն ստեղծելու գործունէութեան մէջ: Մինչ անոնց մէկ ներկայագուցիչը հոգիւ 50 տարի առաջ՝ 1561ին՝ դժբաղդ եւ միամիտ Վրաստանի Թաղաւորին ցոյց կուտար իրր Թրքաց եւ Պարսից ձեռքէն փրկութեան միակ ճանապարհը Ռուսաց ղիմել, եւ կը քաջալերէր այդ վտանգաւոր միջոցը, եւ ահա հազիւ կէս դար վերջ անգլիական մարտանաւեր կուգային ծովէն պաշարել եւ Պարսից ցամաքային ուժին միանալ՝ այս վերջիններուն ապահովելու համար Փորթուկալցիներուն յաղթանակը, Օրմուզի գրաւումով, որ Պարսիկները միայնակ չպիտի կարենային գրաւել, եթէ չըլլար անգլիական օժանդակութիւնը, անվարձ, կամաւոր օժանդակութիւն: Արդեօք ի՞նչ խորհեցան մեր այն ատենուան վարիչները, այս քրիստոնեայ պետութեան պարսիկ պետութեան զօրացման համար ըրածին մասին: Հետաքրքրական պիտի ըլլար ղիմանալ:

1) Պատ. Ա. Դաւթիթեցոյ. Վաղարշապատ, 1896, էջ 616-618: